

مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی دینی

تاریخچه

در اوایل قرن بیستم جامعه‌شناسی بعنوان يك علم مستقل تجربی با موضوع و روش خاص خود بوجود آمد؛ بعلت اهمیت نقش و موقعیت پدیده‌های دینی در حیات اجتماعی، جامعه‌شناسی دینی نیز بعنوان یکی از شاخه‌های مهم جامعه‌شناسی موجودیت یافت.

در این معنی جامعه‌شناسی دینی علمی است کاملاً جدید؛ اما تحقیقات و بررسی‌هایی که دربارهٔ دین بعمل آمده بسیار قدیمی است. اندیشیدن دربارهٔ پدیده‌های دینی و اجتماعی حداقل به اندازهٔ تفکر در بارهٔ پدیده‌های طبیعی سابقه و قدمت دارد. از جمله آثاری که قدیمترین سرچشمه‌های این اندیشه‌ها به شمار می‌روند، در تمدنهای شرقی بدست می‌آیند که بعنوان مثال میتوان از عقاید شکاکان و نهیلیست‌های هند یاد کرد. در حدود قرون هفتم و هشتم قبل از میلاد در هند گروه بزرگی از سوفسطائیان سیار ضمن مسافرت از شهری به شهر دیگر برای مباحث فلسفی شاگرد یا مناظره‌کننده می‌جستند. دوره‌ای بود که آزاد اندیشی

به طرز شگفت‌آوری رواج داشت و هزاران آزمایش در قلمرو فلسفه بعمل آمد برخی از اینها عقاید دینی رایج زمان را مورد انتقاد قرار می‌دادند .

از عقاید و آثار این شکاکان آثار زیادی بما نرسیده است مگر عقاید و افکاری که در مباحث انتقادی دشمنان آنها باقی مانده است . کهن‌ترین اندیشمند در بین آنها بریهاسپاتی^۱ است . آنچه از گفته‌های او باقی مانده شعری است که در آن روحانیسان و عقاید دینی را مورد انتقاد قرار داده و روح و زندگی اخروی را نفی می‌کند و تشریفات و مراسم تشییع مردگان را وسیله‌ای برای امرار معاش روحانیان می‌داند . از عقاید بریهاسپاتی تمام مکتب‌های مادی هند الهام گرفته‌اند . مکتب مادی عمده هند به نام چارواکاس^۲ یکی از پیروان این مکتب خوانده شده است .

فلسفه چارواکاس به عصر و دها و اوپانیشادها خاتمه داد و از نفوذ و اقتدار برهنها در زندگی معنوی هندیان کاست و در جامعه هند خلایقی برجای گذاشت که تقریباً پیدایش مذهب جدید را ایجاب می‌کرد . اما تأثیر این فلسفه آنچنان بود که هردو آئین جین و بودا تمایل به الحاد و بی‌خدائی داشتند و این واکنشی برضد تشریفات پر آب و تاب و روحانیت^۳ بود .

1- Brihaspati.

2- Charvakas.

۳- ویل دورانت ، تاریخ تمدن ، کتاب اول ، هند و همسایگانش ،

ترجمه مهرداد مهرین ، تهران ، ۱۳۳۷ ، ص ۶۱۱-۶۰۶ .

در فرهنگ یونان باستان نیز سرچشمه‌های این اندیشه‌ها را میتوان جستجو کرد از قدیمترین آنها میتوان عقاید گزنفون^۱ و هراکلیت را ذکر کرد. اولی موضوع ایمان را در ادیان چندخدائی^۲ و دومی عبادت و مراسم دینی را مورد بررسی و انتقاد قرار داده بود. او روی موضوع تعدد خدایان به تعداد ادیان و بندگان آنها و تضاد آنان با یکدیگر تکیه کرده و نشان داده است که عقاید رایج زمان اوضد مفهوم واقعی دین و خدا هستند و ضمن بیان این مطلب با یک دید فلسفی از یک خدائی دفاع میکند^۳.

سوفسطائیان که بعد از اینها آمده‌اند بیشتر از موضوعات فیزیک و متافیزیک به سوی انسان و جامعه متوجه شده‌اند. آنان با تکیه بر عقیده معروف «انسان میزان همه چیز است» منشاء انسانی علم و اخلاق و دین را جستجو کرده‌اند و بدینترتیب اختلافات ادیان را در تنوع اجتماعات و اختلاف افراد و انسانها دانسته‌اند. میتولوژی و مفهوم تثوریک دین را نیز با تکیه به نگرش خاص خود تعبیر و تفسیر کرده‌اند. نگرش سوفسطائیان به ادیان زمان خود، متکی بود به بررسی تأثیر و تأثر دین و جامعه بهمین جهت در تاریخ علم ادیان و جامعه‌شناسی دینی دارای موقعیت و پایگاه مهمی می‌باشند.

در زمینه جامعه‌شناسی دینی اصیل‌ترین افکار و عقاید را در نظریات افلاطون میتوان مشاهده کرد. افلاطون در این موضوع نیز

1- Xenophone.

2- Polythéiste.

۳- برتراند راسل، تاریخ فلسفه عرب، جلد اول، ترجمه نجف دریا بندری

تهران ۱۳۴۷ ص ۹۸ تا ۹۹.

نظیر بسیاری از مسائل فلسفه و علم نقش پیشاهنگی را بعهدہ گرفته است آنچنانکه اگر از او بعنوان یکی از بنیانگذاران واقعی جامعہ-شناسی دینی یاد کنیم سخن بگزارف نگفته ایم . او رابطه پدیده‌های اجتماعی و دین را بررسی کرده و ارتباط نزدیک آنها را حتی در جزئی-ترین و کوچک‌ترین موارد نیز نشان داده است . افلاطون برخلاف سوفسطائیان که سرآغاز حرکت فلسفه را انسان می‌دانند؛ نقطه حرکت فلسفه را خدا می‌داند و میگوید میزان هر چیزی خداست . بهمین جهت بعد از ایجاد سیستمهای فلسفه و اخلاق و سیاست می‌خواست همه اینها را براساس دین استوار سازد و چون به عقیده او نظام اجتماعی بدون دین قابل دوام نیست .

در نخستین اثر بزرگش دولت^۱ بعد از آشکار کردن موقعیت دین در پرورش جوانان ، تعالیم دینی رایج در نظام تعلیم و تربیت زمان خود را انتقاد کرده، نشان می‌دهد که تعلیم و تربیت باید بر اصولی جدید استوار باشد . اما بدون تردید مهمترین اثرش در زمینه جامعہ شناسی دینی کتاب قوانین است او در این اثرش بعد از طرح قانون اساسی برای حکومت ، تأکید می‌کند که تنها عامل مادی بعنوان ضامن اجرای این قوانین کافی نیست بلکه باید نیروی دین و ایمان و اعتقاد دینی اجرای قوانین را تضمین نماید . به عقیده افلاطون هر نوع نابسامانی در جامعہ از بی‌ایمانی به خدایان و بیدینی ناشی میشود . برای ایجاد یک نظام اجتماعی سالم باید با هر نوع بیدینی به مبارزه برخاست در این راه

تدوین قوانین لازم برای مبارزه با بیدینی نخستین کاری است که باید انجام گیرد. مجازات‌هایی که افلاطون در اثرش قوانین برای گناهانی که بر علیه دین امکان ارتکاب آنها وجود دارد پیشنهاد می‌کند خیلی شدید و خشن است. شدت و خشونت این احکام و مجازات‌ها نشان دهنده اهمیت نقشی است که دین در حیات اجتماعی یونان باستان بازی میکرده است. با اینهمه افلاطون حمایت دولت از دین از راه مجازات بیدینان را برای پایداری و قوام دین کافی نمی‌داند. بدنبال بدست آوردن علت اصلی بیدینی به تحقیق می‌پردازد و به این نتیجه می‌رسد که علت اصلی بیدینی تعالیم فلاسفه مادی است که افراد را به سوی بیدینی هدایت می‌کنند. برای مبارزه با این عامل نیز ایجاد یک نظام فلسفی معنوی^۱ را ضروری میدانند و برای این منظور برای نخستین بار در تاریخ اندیشه بشری یک نظام الهیات^۲ کامل و محکم را برپا نهاد. نخستین وظیفه الهیات اثبات وجود خداست و برای این منظور یک‌کعبه دلایل کلاسیک بدست میدهد. دومین وظیفه الهیات اثبات ارتباط انسان با خداست. سومین وظیفه الهیات اثبات این مسئله است که هر کس مسئول اعمال خود است و تنها با خواش و التماس نمی‌توان خدایان را حامی خود کرد. افلاطون اهمیت ایمان را باندازه عمل در دین تأکید می‌کند. وجود ایمان و عمل را برای هستی و ادامه حیات هر جامعه از شرایط ضروری میدانند^۳ از این نظر میتوان افلاطون را بعنوان نخستین

1. Spritualisme.

2- Théologie.

۳- افلاطون، قوانین، ترجمه محمد حسن لطفی، تهران ۱۳۵۴، ص

جامعه‌شناس دینی معرفی کرد .

نظریات ارسطو در باره دین و مسائل دینی بیشتر به اصول روانشناسی و ماوراءالطبیعه متکی است ، ارسطو در علمای کلام قرون وسطای مسیحی و مسلمان و یهودی تأثیر زیادی داشته است اما این تصور که ارسطو در قلمرو جامعه شناسی دینی از نظرات کلی و عمومی بیشتر رفته بی جا خواهد بود .

بعد از افلاطون و ارسطو تازهور دین مسیح درباره افسانه‌های مقدس، مراسم دینی ، حقوق دینی، عبادت، اعیاد، قربانی، کاهن، معبد، شجره خدایان و موضوعاتی نظیر اینها يك ادبیات غنی بوجود آمده که از خصوصیات این عصر بشمار میرود^۱ حتی در این عصر آثار زیادی نیز درباره ادیان فنیقی، ایرانی، اسرائیلی و مصری نوشته شده است. بدینترتیب بهترین اطلاعات و معلومات تاریخی درباره شرایط پیدایش و گسترش ادیان یونان باستان و دین مسیح در این منابع ذکر شده است. این اطلاعات از سه منبع عمده بدست می‌آید :

- ۱- ثئوفراست^۲ شاگرد ارسطو و رهبر مکتب ارسطو بعد از استاد.
- ۲- آثار استرابون جغرافیدان نامی .
- ۳- اثر مورخ مشهور پلوتارک .

مسیحیت بعد از ظهور و گسترش خود در مقابله با افکار فلسفی

1. Louis Gerent et Andrée Boulanger, Genie Grec de la Religioin, vol 1. p 842.

2. Theophrastes.

که از آثار فلاسفه و متفکرین خاور زمین و یونان باستان سرچشمه می‌گرفتند ناگزیر راه آشتی در پیش گرفته و از آنها برای دفاع از خود سود جست و ارسطو و عقاید او را به مقام تقدس^۱ رسانیدند. بدینترتیب در اثر نیاز عقاید دینی به تعبیر و تفسیر فلسفی، علم کلام مسیحی در اثر آشتی میان مسیحیت از سوئی و افکار فلسفی از سوی دیگر بوجود آمد. در تمام قرون وسطی علم دین جز علم کلام چیز دیگری نبود.

بدون تردید علم ادیان نیز نظیر سایر علوم با خردگرایی عصر جدید پیدا شده است. عصر روشنگری که در فرانسه، انگلیس و آلمان با جریان خردگرایی در روشنگری آغاز میشود در قرون ۱۷ و ۱۸ قدرت پیدا می‌کند. این جریان علل زیادی داشت؛ مهمترین آنها پیدایش و گسترش علوم جدید بود، که دین نیز نظیر سایر پدیده‌های طبیعی و اجتماعی نمی‌توانست از قلمرو تحقیق و بررسی آن دور بماند. قبل از پیدایش علوم جدید بعد از کشف قاره‌های جدید وجود ادیانی در میان ملت‌های آنها معلوم گردید. دینهای متنوع بومیان امریکا و ادیان آسیائی موضوع بررسی و تحلیل و مقایسه قرار گرفت و مقایسه این ادیان با یکدیگر و با دین مسیح موجب آغاز پیدایش علم جدیدی تحت عنوان علم ادیان گردید.

کوششهای این علم برای جوابگویی به ضرورت‌های اجتماعی زمان یک جریان فلسفی جدیدی را بوجود آورد که آن را دین طبیعی نامیدند^۲.

۱- فروغی، محمد علی، سیر حکمت در اروپا، تهران، ۱۳۳۸، ص

فلاسفه عصر روشنگری یکعده خصوصیات مشترک در تمام ادیان، وجود حس دینی و اعتقاد به خدا به صورت طبیعی در تمام انسانها را مطرح کرده و فقط براساس تحلیل این فکر و یا احساس طبیعی می‌خواستند یک دین بنا کنند. این نظریه که از پروتستانیسیم الهام گرفته است یکعده واقعیات عمومی و اساسی را که برای عقل قابل قبول هستند پذیرفت. این فلاسفه خود را بنام پیروان خدا و طرفداران آئین طبیعی می‌نامیدند و پیروان یک نوع دین فلسفی بودند. نتیجه‌ای که از این مکتب حاصل میشد همچنانکه اگوست کنت نیز عقیده داشت انکار دین بود. همچنانکه در قرن هیجدهم نیز فردگرائی افراطی انتقاداتی به کلیسا وارد کرده بعداً به سوی دین متوجه گردید و گفته شد که دین نقش تاریخی خود را ایفا کرده است و بدینترتیب راه به یک نوع بیدینی باز گردید^۱.

بنیانگذاران جامعه شناسی دینی

فلسفه تحقیقی که بعنوان نماینده مکاتب فلسفی قرن نوزدهم معرفی میشود. واکنشی بود در برابر خردگرائی قرن هیجدهم، پیشرو این مکتب که می‌خواهد پدیده‌های اجتماعی را از جنبه عینی بررسی کند اگوست کنت است؛ هدف او اعمال روش تجربی در بررسی پدیده‌های

۱- برای آشنائی با عقاید متفکرین عصر روشنگری از جمله جان لاک، بارکلی، هیوم و ولتر مراجعه کنید به ایزیا برلین، عصر روشنگری، ترجمه پرویز داریوش، تهران ۱۳۴۵.

اجتماعی است. اگوست کنت جامعه‌شناسی را به دو بخش تقسیم می‌کند:

۱- جامعه‌شناسی سکونی یا ایستائی اجتماعی^۱

۲- جامعه‌شناسی تحرکی یا پویائی اجتماعی^۲

جامعه‌شناسی سکونی عناصر اساسی را که یک جامعه را بوجود آورده و موجب ادامه‌حیاتش میشوند بررسی می‌کند و مناسباتشان را با یکدیگر تبیین می‌نماید یعنی این، علم نظام ثابت زندگی اجتماعی است. جامعه‌شناسی تحرکی نیز سیر تاریخی عناصر اصلی تشکیل دهنده زندگی اجتماعی را مورد بررسی قرار می‌دهد؛ لذا این نیز علم تحولات اجتماعی است. از نظر اگوست کنت خواه ایستائی اجتماعی خواه پویائی اجتماعی عنصر اصلی شان دین است. به عقیده کنت زندگی اجتماعی را سه عنصر اصلی بوجود می‌آورد: خانواده، دولت و دین که بدون وجود اینها جامعه نمی‌تواند تشکیل یابد.

کمال یا نقصان و خوبی و بدی نظام اجتماعی به تعادل موجود بین اینها بستگی دارد. بنابراین دین، خانواده و دولت مؤسساتی هستند که ناشی از طبیعت انسان می‌باشند و برای ادامه زندگی اجتماعی از ضروریات بشمار می‌روند؛ هر جا که جامعه انسانی وجود داشته باشد همانجا دینی وجود دارد.

اگوست کنت برای جامعه‌تحقیقی که طرح ایجاد آنرا ریخته بود

1- Staitque Social.

2- Dynamique Social.

يك دين تحققی نیز در کتاب خود بنام دين تحققی^۱ طرح می کند . در این کتاب روابط دين و جامعه ، تعريف دين و نقش دين در حیات اجتماعی به دقت مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است .

همچنین در کتاب سیستم سیاست تحققی^۲ که در چهار جلد منتشر شده است می گوید : در تحول و تکامل انسانیت دين مهمترین عامل بشمار میرود . دين در هر زمان انسانها را به یکدیگر پیوسته و مربوط کرده است . دين به اجتماع نظم و تعادل و سلامتی داده است . اگر بخواهیم انسانیت را از این بحران نجات دهیم باید برای آن يك دين پیدا کنیم . دینی که امروز برای بشر پیشنهاد می شود تنها قابل قبول بودنش کفایت نمی کند بلکه اتکای آن به حقایق مثبت و قابل استدلال و منطقی بودنش نیز ضروریست و در تعقیب همین نظر است که دين انسانیت را ایجاد می کند .

از دیدگاه پویائی اجتماعی نیز قانون حالات سه گانه نشان می دهد که نخستین ادراك انسان درباره زندگی و جهان (جهان بینی انسان) شکل دینی داشته است . بنابراین نقطه حرکت و آغاز اندیشه انسانی دینی است . نخستین تفکر انسانی نیز شکل دینی داشته است . چون اندیشه متافیزیکی مرحله ایست بین اندیشه دینی و اندیشه تحققی و بالاخره اندیشه تحققی نیز بر جامعه حاکم میشود . بنابراین در طول تاریخ ، دين بعنوان منشائی است برای آغاز اندیشه انسانی که ایجاد کننده اندیشه های حاکم بر جوامع بشمار میرود . به نظر کنت دوره متافیزیک

1. Cathéchisme Positive 1849.

2. Politique Positive 1854.

تقریباً از یونان باستان شروع میشود، و در جریان تاریخ و سیر زمان سیستمهای فلسفی شکل دینی به خود گرفته به مسیحیت ختم میشوند. قرون وسطی دوره‌ایست که در آن بزرگترین ادیان تاریخ بشریت پیدا شده‌اند. بدینجهت تا دوره تحقیقی درطول تاریخ در ادوار گذشته دین در سرنوشت انسانها نقش مهمی را ایفا کرده است در اینصورت پویائی اجتماعی بصورت یک تاریخ فلسفه و دین درمی‌آید.

اگوست کنت ضمن بحث در پویائی اجتماعی به تکامل و دگرگونی اندیشه دینی اشاره کرده می‌نویسد: البته هر جهان بینی خاص با عقیده دینی هماهنگ با آن، مقارن میشود. در این باره می‌گوید نخستین شکل اعتقادی که به گسترش تمدن خدمت نموده، فنیسیسم^۱ است. عقیده چند خدائی بعدها ظاهر شده و به اشکال مختلف درآمده است. تمدن مصر قدیم با رژیم طبقاتی یک نمونه کامل برای سیستم چند خدائی محافظه‌کار می‌باشد. چند خدائی محافظه‌کار را چندخدائی نظامی تعقیب می‌کند. در این مرحله میل به فتح و پیشرفت به‌نهایت درجه رسیده است. بدینترتیب اگوست کنت با آوردن مثالهای تاریخی نشان می‌دهد که در هر کدام از این ادوار تاریخی در جوامع مختلف اندیشه دینی به شکلهای مختلف ظاهر شده است.

با توجه به آنچه ذکر شد میتوان اگوست کنت را یکی از بنیانگذاران جامعه‌شناسی دینی بحساب آورد.

دو روبرتسی (۱۸۴۳-۱۹۱۴)^۲ اهل روسیه و بنیانگذار مکتب

1. Fetichisme.
2. Deroberty.

تحقیقی جدید نیز در کتاب خود به نام جامعه شناسی^۱ ضمن بررسی رابطه علیت و سلسله مراتب پیدایش پدیده‌های اجتماعی و انواع تفکر و اندیشه انسانی؛ برخلاف اگوست کنت اندیشه دینی و فلسفی را معلول اندیشه علمی جامعه می‌داند و می‌گوید تفکر و اندیشه علمی هر جامعه خصوصیات اندیشه دینی و فلسفی آن جامعه را روشن و مشخص می‌کند. دین و فلسفه نیز خصوصیت اندیشه زیبا شناسی و هنری جامعه را تعیین می‌کند بعد این سه نوع طرز تفکر نیز خصوصیت اندیشه علمی جامعه را مشخص می‌نماید.^۲

امیل دورکیم که بعد از اگوست کنت بزرگترین نماینده مکتب سوسیولوژیسم و جامعه شناسی فرانسه بشمار میرود تحت تأثیر عقاید اگوست کنت قرار گرفته است. اساس جامعه‌شناسی دورکیم را مفهوم وجدان جمعی^۳ تشکیل می‌دهد. وجدان جمعی مجموعه تصورات مشترک بوده و اساس تصورات مشترک نیز در آغاز تصورات دینی است.

دورکیم در نخستین و مهمترین اثرش بنام تقسیم کار اجتماعی^۴ توسعه مؤسسات اجتماعی یعنی تقسیم کار اجتماعی از جمله دین را که هماهنگی با پیشرفت و توسعه جامعه انجام می‌گیرد، مورد بررسی و تحلیل قرار می‌دهد. درباره تکامل ادیان و خصوصیات دین در هر کدام

1- Sociologie 1881.

2. P. A Sorokin, Les Théories Sociologiques Contemporaines Traduction Francaise par René verrier, paris, 1938, p, 306.

3- Connscience Collective.

4. De La Division de Travail Social 1893.

از دو نوع جامعه بشرح زیر اظهار نظر می‌کند .
 در جوامعی که تقسیم کار بعمل نیامده است اعتقاد به نیروی شخصیت نیافته توتم حکمفرماست بعلمت ظاهر نشدن شخصیت و فردیت در افراد جامعه نیروی مقدس نیز فردیت نیافته است .
 در جوامعی که تقسیم کار بعمل آمده و گسترش یافته ، چند خدائی جای خود را به تک خدائی می‌دهد. از طرفی هم، ادیان عمومی‌تر می‌شوند . دورکیم بر اساس انسجام مکانیک و انسجام اورگانیک، ادیان ابتدائی و ادیان پیشرفته را از هم تفکیک می‌کند . او می‌خواهد ضعف شعور جمعی در انسجام اورگانیک را با انتقال از حقوق دینی به حقوق غیردینی اثبات و تبیین کند و تأکید می‌کند که حقوق ابتدائی دارای کیفیت دینی بوده است . او کیفیت انتقال حقوق دینی به حقوق غیردینی را در مسیر زمان مورد تحلیل و بررسی قرار می‌دهد .

دورکیم بعد از این اثر در نخستین مقاله‌ای که در سالنامه جامعه‌شناسی^۱ درباره شناخت پدیده‌های دینی تحت عنوان «تعریف پدیده‌های اجتماعی»^۲ نوشته و ابستگی خود را به اگوست کنت حفظ می‌کند و روی اجتماعی بودن دین تأکید می‌نماید و می‌کوشد چگونگی امکان شکل علم ادیانی را که پدیده‌های دینی را بسایک روش عینی بررسی کند بیان نماید .

در هر شماره سالنامه جامعه‌شناسی از بخشهای مختلفی که درباره مسائل مختلف جامعه‌شناسی بحث می‌کند، نخستین شان مربوط به جامعه-

1. Année Soualogique.

2. De la definition des Phenomenes Sociaux.

شناسی دینی بود که به اصطلاح «جامعه‌شناسی دینی» نخستین بار در این سالنامه برمی‌خوریم .

اثر دور کیم بنام «اشکال ابتدائی حیات دینی»^۱ یکی از آثار کلاسیک جامعه‌شناسی دینی است در این اثر از این نظریه دفاع می‌کند که محتوای تفکر و اندیشه، نظیر شکل آن یک امر اجتماعی در نتیجه یک امر دینی است. همچنین نقش دین را در پیدایش مقولات ذهنی نظیر زمان، مکان، علیت و نظایر اینها که ذهن برای شناخت اشیاء و امور بکار میبرد آشکار می‌سازد و می‌گوید: نخستین تصوراتی که انسان درباره خود و جهان بدست می‌آورد دارای منشأ دینی هستند. هیچ دینی وجود ندارد که دارای نظریه‌هایی درباره انسان و جهان و خدا نباشد لذا فلسفه و علم از دین جدا شده‌اند.^۲

دور کیم درباره پیدایش مفهوم زمان می‌گوید: زمانی که به هفته‌ها، ماهها و سالها تقسیم شده است، یک محصول اجتماعی می‌تواند باشد. این تقسیم‌ها را مراسم و آداب و رسوم مختلف دینی و عیدهای مذهبی که در فواصل مختلف انجام می‌گیرند بوجود می‌آورند .

در مورد مکان نیز می‌گوید بدون وجود جهات راست و چپ و بالا و پائین، شرق و غرب، شمال و جنوب تصور مکان امکان‌پذیر نیست. اما این جهات برای مکان از کجا آمده‌اند؟ درباره پیدایش نخستین جهات دور کیم می‌گوید: جهات با توتم‌های کلان مشخص میشوند .

1- Les Formes Elementaire de La vie Religieuse.

۲- اثر فوق‌الذکر ص ۱۲ .

دور کیم برای بیان این مطلب که علم از دین که يك پدیده اجتماعی است بوجود آمده، توتمیسم را مورد توجه قرار می‌گوید: بررسی‌هایی که بعمل آمده نشان می‌دهد که انسان‌های ابتدائی اشیاء و موجودات مختلفی را که هیچ ارتباطی با یکدیگر نداشته‌اند مانند انسان و حیوان و اشیاء بی‌جان بهم درآمیخته و همه این موجودات را تحت يك عنوان طبقه‌بندی می‌کردند. درحالی‌که این موجودات در طبیعت به‌همدیگر آمیخته نیستند برعکس هر کدام از آنها با خطوط قطعی و روشن از همدیگر جدا شده‌اند. به عقیده دور کیم این عقیده در آمیختگی اشیاء به یکدیگر از توتمیسم ناشی شده است. چون در توتمیسم حیوان یا نبات و گیاهی که توتم است با انسان از يك جوهر مشترك بوجود آمده‌اند^۱. حال که دین توتمیسم وجود يك چنین رابطه‌ای را که بوسیله اعضای حواس ما قبول آن امکان پذیر نمی‌باشد توجیه می‌کند و امکان پذیر می‌داند و چنین فکری در ذهن انسان جا می‌گیرد دیگر بوجود آمدن علم و فلسفه آسانتر می‌گردد. بنابراین بین تبیین علمی امروز و تبیین انسانهای ابتدائی درباره پدیده‌ها و روابط آنها فرق مخصوص وجود ندارد. انسان ابتدائی می‌گوید فلان انسان کانگورو است؛ مانیز به گرما حرکت و به نور امواج اثر می‌گوئیم. در این حالت قضاوت ما عیناً شبیه همان

۱- دور کیم این نگرش ویژه را که جانسدار و بیجان و جماد و نباتات میتوانند بجای همدیگر (به خلاف منطق هو هویت) منظور کردند از «قانون اشتراك» لوی برول گرفته است. خود لوی برول این نوع جهان بینی انسانهای ابتدائی را «ما قبل منطقی» نام می‌دهد.

است. اگرچه ما در ساختن این همسانی، استدلالی غیر از استدلال انسانهای ابتدائی داریم اما طرز تفکری که این نوع رابطه بین موجودات را قبول می‌کند در اصل و اساس یکی است^۱. دورکیم حتی برای تقویت نظریه‌اش می‌کوشد ثابت کند که اصل علیت - که در حقیقت اساس علم می‌باشد- نیز از دین و تفکر دینی ناشی شده است.

به عقیده دورکیم وظیفه اصلی دین تنها رشد و تکامل اندیشه و درک انسان نیست، بلکه باید با وابسته کردن انسانها به ایده‌آلهای معین او را از نظر معنوی و اخلاقی به مراتب عالی انسانی عروج دهد. وظیفه حقیقی دین فقط این نیست که ما را به تفکر وادارد و بر معلومات ما بیفزاید بلکه این است که ما را به حرکت درآورد و در زندگی بما کمک نماید. هر اندازه دشواری‌های زندگی افزوده‌تر شود مؤمن خود را قوی‌تر حس می‌کند. نخستین شرط ایمان اعتقاد به آزادی و رستگاری است. با توجه به این وضع نیروهای دینی نیروهای اخلاقی و انسانی هستند^۲. دورکیم در اثرش بنام «خودکشی^۳» نیروی معنوی و اخلاقی دین را به خوبی نشان می‌دهد. بطور کلی در یک معنی وسیعتر دورکیم دین را منشاء اصلی تمام مؤسسات اجتماعی می‌داند.

مرکز ثقل تمام بررسی‌های جامعه‌شناسی اشخاصی را که در اطراف سالنامه جامعه‌شناسی جمع شده بودند نیز جامعه‌شناسی دینی تشکیل می‌دهد. همه تحقیقات جامعه‌شناسی موس و هوبرت خواه

۱- همان اثر صفحه ۵۹۵.

۲- همان اثر ص ۵۹۵ نتیجه کتاب.

به تنهایی به موضوع دین ارتباط دارند و لوسین لوی برول نیز از جمله کسانی است که خدمت زیادی به جامعه‌شناسی فرانسه کرده است، او در میان بررسی‌هایی که روی اقوام ابتدائی بعمل آورده، آثار کلاسیک نظیر «روح ابتدائی»^۱، «کارکردهای ذهنی در جوامع ابتدائی»^۲ و «طرز تفکر ابتدائی»^۳ را بوجود آورده است.^۴

هنری برگسون ۱۹۴۱-۱۸۵۹ که یک فیلسوف است؛ در اثرش بنام «دو منشاء دین و اخلاق» درباره مسئله دین افقهای جدیدی را باز کرده است. به نظر او تبیین دین فقط با توجه به علل اجتماعی امکان پذیر نیست بلکه ضروری است که علل عمیق تری نیز جستجو شود و آن علت را برگسون تعقل انسانی میدانند که نتیجه‌اش ارتباط با مبدأ و بالاخره پیدایش ایمان به غیب و باطن و یا شور و شوق عارفانه است. به همین جهت او معتقد است که بانکیه به شعور جمعی از نظر دور کیم^۵، و طرز تفکر ابتدائی از نظر لوی برول، تبیین پدیده دین امکان پذیر نخواهد بود. او بعد از تقسیم دینها به دو بخش ایستا و پویا، ادیان ابتدائی را در طبقه اول و ادیان پیشرفته را در طبقه دوم قرار می‌دهد. بعد وجود دو نوع اخلاق و دو نوع حقوق را که مقارن با این دو نوع دین هستند

1- L'Ame Primitive.

2- Les Fonctions mentales des Sociétés primitives.

3- La Mentalité Primitive.

4- Gurvitch. J. Traité de sociologie, Paris, 1968, p. 79.

۵- افکار و عقاید دور کیم و اگوست کنت در کتاب خاص‌نگاه نظری جامعه.

شناسی ایران مورد انتقاد قرار گرفته است.

مشخص می‌کند. جنبهٔ اصولی این نظریه نشان دادن فرق میان ادیان ابتدائی و ادیان پیشرفته است که جامعه‌شناسان به آن اشاره نکرده‌اند. به نظر برگسون تمام فضائل عالی انسانی، حقوق، دموکراسی، برابری، برادری و احترام به انسان هم از دین ناشی می‌شود. حتی برگسون با بیان متقاعدکننده‌ای می‌کوشد ثابت کند که تکنیک‌های امروزی و تمام‌نعمتهای تمدن غرب از دین ناشی شده‌اند.^۱

در انگلستان وظایف و موضوعات و روشهای جامعه‌شناسی دینی نظیر فرانسه و آلمان به طور کامل و منظم مشخص نشده‌است و کسانی که دربارهٔ موضوعات جامعه‌شناسی همچنین جامعه‌شناسی دینی به بررسی پرداخته‌اند در رأسشان مردم‌شناسان^۲ می‌آیند که مشهورترین شان فریزر^۳ و تیلر^۴ هستند که اولی با تحقیقاتش در زمینهٔ توتمیسم شناخته شده است و آثار مهمش «توتمیسم و ازدواج برون‌گروهی»^۵ و «شاخه‌طلائی»^۶ هستند؛ دومی با اثر خودبنام «فرهنگ ابتدائی»^۷ شهرت یافته است. اما نویسنده‌ای که در جامعه‌شناسی دینی نیز نظیر علم ادیان نقش مهمی داشته ماکس مولر^۸ است؛ مطالعات این متفکر به پیس‌دایش علم ادیان کمک بزرگی کرده است.

۱- فروغی، محمد علی، سیر حکمت در اروپا، تهران، ۱۳۴۵، ج ۲

ص ۳۲۶ تا ۳۳۲.

2. Ethnologies.
3. Fraiser.
4. Taylor.
5. Totemisme and Exogamy.
6. Primitive culture.
- 7- Max Müller.

در آلمان نظرات ماکس وبر در رأس کسانی قرار دارد که بررسی‌های سیستماتیک در زمینه جامعه‌شناسی دینی انجام داده‌اند، ماکس وبر با تحلیل و بررسی‌هایش روی جامعه، دین و اقتصاد شناخته شده است.

دراثر مهمش بنام «اقتصاد و جامعه» و نشریه «جامعه‌شناسی دینی»^۱ خطوط اصلی جامعه‌شناسی دینی و سیستماتیک را ترسیم کرده است. اصول اساسی آثارش را مسیحیت و کالوینیسیم تشکیل می‌دهد. او مناسبات دین و اقتصاد را بررسی می‌کند. در این میان وبر بسیاری از ادیان از جمله ادیان ابتدائی و دین اسلام را نادیده گرفته است. ماکس وبر قبل از هر چیز به فرهنگ غرب توجه می‌کند او با تطبیق تاریخی مناسبات جامعه و دین در جامعه چین و هند و یهودیت به این نتایج میرسد: اختلافات عمومی و اقتصادی با اختلافاتی که در قلمرو دین و اخلاق موجود است تطابق دارند. با تغییر بافت‌های اجتماعی برای ادیان مسائل جدیدی مطرح میشود و هر دین این مسائل را با توجه به دکتترین خود حل میکند. بین جامعه، اقتصاد و دین تأثیر و تأثر و عمل و عکس‌العمل متقابل وجود دارد.

با این نظریه ماکس وبر تبیین تک‌علتی پدیده‌های دینی را از دیدگاه مارکس کافی نمی‌داند و آنرا رد می‌کند. مارکس و سایر متفکرینی که پیدایش و دگرگونی پدیده‌های اجتماعی را باعامل اقتصاد تبیین می‌کنند، معتقدند که اقتصاد همه محتوای دین را تعیین می‌کند.

1. Wirtschaft und Gesellschaft 1925.

2. Gesammelte Aufsätze Zur Religion Soziologi 1927.

به عقیده مارکس یک سیستم دینی حاکم در یک گروه، متعلق و مربوط به رو ساخت اجتماعی است؛ این رو ساخت و اشکال اعتقاد و بینش و حیات دینی بوسیله زیر ساخت اجتماعی یعنی اقتصاد تعیین و مشخص می‌شود .

ماکس وبر این نظریه را که یک اصل را پیش از اثبات ثابت شده انگاشته و به آن استناد بکنند یک نوع روش جزمی می‌شمارد . به نظر او روش بررسی صحیح اینست که تمام عوامل را از نظر کارگردشان وابسته بهم در نظر بگیریم . بنابراین باید قبول کرد که همچنانکه عامل اقتصاد در روی دین تأثیر دارد دین نیز روی اقتصاد اثر می‌گذارد .

ماکس وبر تأثیر ساخت اجتماعی به خصوص تأثیر مهم نظام اقتصادی را در شکل گرفتن حیات دینی و قابل اثبات بودن این امر را در شرایط و حالات زیادی قابل انکار نمی‌داند . خودش نیز برای اثبات این موضوع شواهد و دلایلی ارائه میکند . اما موضوع اصلی کتاب ماکس وبر که درباره جامعه شناسی دینی بحث می‌کند ، تعیین حدود تأثیر دین در حیات اقتصادی و اجتماعی است . او درست روش عکس مکتب اقتصادی را در بررسی پدیده‌های دینی و اقتصادی تعقیب میکند .

به بیان ماکس وبر نهادهائی نظیر خانواده، دولت، کار، اخلاق و اقتصاد در هر جامعه از نهاد دین متأثر میشوند . انگیزه دینی یکی از نیروهای پایدار و استوار تعیین کننده و برانگیزنده اعمال و رفتار انسانی می‌باشد . میتوان گفت که اصول اخلاق اقتصادی و اجتماعی که در همه نظامهای دینی وجود دارد ، رفتارها و افعال اجتماعی انسانها را بشدت تحت تأثیر قرار می‌دهد و بدینوسیله در تعیین ساخت عینی نظام اجتماعی

نقش مهمی را ایفا می‌کند. مثلاً دینی که احترام به اجداد را يك وظیفهٔ مقدس می‌شمارد بیش از هر چیز به همبستگی خانوادگی ارزش می‌دهد و آنرا استحکام می‌بخشد. همچنانکه دین قدیم رومیان و دین معاصر چینی هاودین ژاپونی «شینتوئیزم» همین کار را انجام داده‌اند. همچنین وقتی که نظام دین ارزش‌های اساسی را متوجه فضائل زهد و تقوی و بی‌ارزش شمردن زندگی مادی دنیا بکند این انگیزه نیز در حیات اقتصادی جامعه مستقیماً تأثیر می‌گذارد و نظام اقتصادی را از بهره‌مند شدن از نیروهای باارزش محروم می‌کند. برعکس دینی که محتوای زندگی دنیوی و مادی را دارای ارزش بداند طبیعی است که انسان را به کار و فعالیت و کوشش و تلاش برای بهتر کردن زندگی و استفاده از مواهب مادی حیات تشویق می‌کند.

ماکس وبر برای اثبات عقیدهٔ خود پیدایش نظام سرمایه‌داری در غرب را بعنوان مثال ذکر می‌کند و می‌گوید برای پیدایش نظام سرمایه‌داری يك طرز تفکر و جهان بینی خاص لازم بود که این جهان‌بینی توسط پروتستانیزم و تعالیم لوتر و کالوین در جوامع سرمایه‌داری اروپا ظاهر گردید. ماکس وبر با بررسی اساسی نوشته‌ها و عقاید نامبردگان و سایر اصلاح‌طلبان پروتستان آشکار می‌کند که در مذهب پروتستان یک‌ماده اصول اخلاقی اجتماعی و اقتصادی بوجود آمده که با تعالیم دینی قرون وسطی و کاتولیک‌ها کاملاً متفاوت است. مذهب پروتستان پیش از هر چیز يك تلقی اخلاقی جدید از مشاغل دنیوی را ایجاد می‌کند. کار کردن و هر نوع شغلی به عقیده آنها مقدس بوده و به یقین تعیین‌کننده‌ی ارزش انسانی بشمار میرود. فقط با از بین رفتن

ارزش برتری که به زندگی صومعه نشینان و کشیشان داده میشد، تقدس فعالیت و کار و شغل دنیوی انجام پذیر بوده، حتی شغل دنیوی چنان مقام والایی پیدا می کند که بصورت وظیفه ای تعیین شده از طرف خداوند متجلی میشود. بنابراین موفقیت در فعالیتهای حرفه ای نیز اهمیت دینی کسب می کند و این موفقیتها مظهر لطف و عنایت خداوند نسبت به انسانها بشمار میرود. بدینترتیب موفقیتهای اقتصادی که انسانها در اثر کار و کوشش و فعالیت بدست می آورند نیز در پرتو دین قرار میگیرد. این همان عقیده و نظری است که نظام اقتصادی سرمایه داری درباره جهان و زندگی و انسان جستجو می کند. در این حال، اخلاقی که در مذهب پروتستان بوجود آمده انسان را بشکل و وضعی که موافق و مطابق با نظام اقتصادی سرمایه داری باشد درمی آورد؛ به سخن دیگر انسانها را به صورت تجار سرمایه دار و افراد مبتکر و یا افرادی که در محیط سرمایه داری بنحوی از انحاء نقشی نظیر کارگر و کارفرما و امثال آن ایفا می کنند درمی آورد. بنابراین در پیدایش و گسترش طرز تفکر لازم برای نظام سرمایه داری عامل دین يك حالت پیشاهنگی را دارا می باشد^۱.

در سالهای بعد از جنگ جهانی اول شاگردان ماکس وبر جامعه شناسی دینی اصیل و تاریخی را بوجود آوردند. از جمله مهمترین آنها یوخیم واخ^۲ را میتوان نام برد که یکی از شناخته ترین جامعه شناسان

1. P. A. Sorokin les théories Sociologiques Contemporaines Traduit, par René Verrier, Paris, 1938, p. 493.

2. Joachim Wach.

دینی است، در اثرش تحت عنوان «مقدمه بر جامعه‌شناسی دینی»^۱ نخستین بار يك جامعه‌شناسی دینی سیستماتيك را بنیان نهاده است. در این اثر كوچك تجربی بنا به گفته خودش روش، موضوع، قلمرو و حدود جامعه‌شناسی دینی تجربی را با خطوط اصلی‌اش مشخص میکند.

او در سال ۱۹۳۵ به علت جریان‌ات سیاسی که در آلمان بوقوع می‌پیوست به امریکا رفته و در آنجا در سال ۱۹۴۴ مهمترین اثرش بنام «جامعه‌شناسی دینی» را به‌زبان انگلیسی منتشر کرد. بعد از ماکس وبر و یوخیم واخ کسی که کوشش‌هایش در ایجاد جامعه‌شناسی دینی در درجه دوم قرار دارد گوستا و منشینگک^۲ است. او در زمینه مسائل مختلف علم ادیان آثار زیادی نوشته است. در سال ۱۹۳۸ اثر جالب خود را تحت عنوان «دین ملی و بین‌المللی»^۳ منتشر کرده است. در سال ۱۹۴۷ کتابی تحت عنوان «جامعه‌شناسی دینی»^۴ نوشته که در سال ۱۹۵۱ به‌زبان فرانسه^۵ ترجمه شده است.

از جمله کسانی که در زمره بنیانگذاران جامعه‌شناسی دینی بشمار می‌روند میتوان ارنست ترولتس را نام برد. او در بررسی‌هایی که ضمن آن دکترین‌های کلیسای مسیحی و گروه‌های اجتماعی را تحلیل می‌کند، کلیسا و مذاهب را از هم تفکیک کرده می‌گوید: این دو با توجه به موقعیتشان در جامعه از هم تفکیک میشوند و اختلاف دین و کلیسا را

- 1- Einfurungin die Religionsoziologie 1931.
2. Gustav Mensching.
- 3- Volksreligion und Weltreligion 1938.
4. Sopiologie der Roligion, Boun 1947.
- 5- Sociologie Religieuse Paris, payot 1951.

عامل دینامیزم دین می‌داند. ترولتش در مسیحیت اولیه بیش از یک قالب کهنه شده یک انقلاب فکری می‌بیند. می‌گوید: در دوره باستان بحرانیهای اجتماعی به طبقات پائین اجتماع نفوذ کرده سبب تشکیل مسیحیت شده است.

در بین دو جنگ جهانی جامعه‌شناسی دینی پیشرفت زیادی کرده است. در این باره می‌توان از ارها تاوونی^۱ یاد کرد که به نظر وی وبر درباره تأثیر کالوینیسیم در طرز تفکر کاپیتالیسیم اغراق کرده است. جامعه‌شناسی دینی در اروپا در اثر تلاشهای کلیسای فرانسه در دوره‌های اخیر پیشرفتهای مهمی بدست آورده است. گابریل لوبرا^۲ درباره اعمال دینی کاتولیک‌های فرانسوی مطالعات زیادی بعمل آورده، بعدها دانشمندانی نظیر بولارد^۳، دانیل^۴، لبرت^۵ و پین^۶ نیز در این تلاشها شرکت کردند. در هلند نیز مرکز مهمی تشکیل گردیده در اینجا تلاشهای بانینگک و کروژت و زیگر چشم گیر هستند.

عده‌ای از دانشمندان فرانسوی که در اطراف گابریل لوبرا جمع شده‌اند و ناشر افکارشان آرشیوهای جامعه‌شناسی دینی^۷ است؛ هدفشان اینست که روی کلیسا به روش تئوریک تحقیقاتی بعمل آورند؛ روش

1. Erha Tawny.
- 2- Gabriel le Bras.
3. F. Baulard.
- 4- Y. Daniel.
- 5- L. J. Lebert.
- 6- E. Pin.
7. Archives de la Sociologie Religieuse.

تحقیق‌شان همان روش‌های جامعه‌شناسی عمومی است و میکوشند جامعه‌شناسی هر کدام از ادیان و بالاخره جامعه‌شناسی عمومی دین را به وجود آورند .

در امریکا نیز مسائل مربوط به جامعه‌شناسی دینی و تأثیر دین در حیات اجتماعی از طرف متفکرین اجتماعی مورد توجه قرار گرفته است از جمله میتوان از چارلز الوود^۱ نام برد .

الوود ضمن تحلیل و بررسی بحران امروزی دین و تمدن و ظایف اجتماعی دین را بررسی کرده و به نتایجی نظیر عقاید دو کولانژ^۲ رسیده است. الوود میگوید: امروز در میان يك انقلاب عمیق و عظیم دینی هستیم که از زمان مسیحیت تا امروز نظیر آنرا ندیده‌ایم . این انقلاب به قدری تدریجی و بطیء گسترش می‌یابد که اکثر ما متوجه آن نمی‌شویم. این بحران نتیجهٔ پیشرفت دانشها و دگرگونی‌هایی است که در افکار و ارزشها بوجود می‌آید .

این بحرانی که در افکار و دین مشاهده میشود در رفتارهای انسانی و مؤسسات اجتماعی دگرگونی‌های عظیمی بوجود خواهد آورد . دین در زندگی انفرادی و اجتماعی یکی از وسایل مهم کنترل شده بود؛ وقتی این عامل تضعیف بشود ، انسان بسوی اشکال ابتدائی حیات و رفتارهای غیر اجتماعی پیش میرود ، تزلزل و پوسیدگی تمدن آغاز میشود و کفر و بت پرستی اخلاقی و اجتماعی ظاهر میگردد . بعقیده

1- Charles Abram Ellwood.

2- De Collange.

الوود مظاهر انحطاطی که از بحران مسیحیت بوجود آمده امروز با وضوح کامل دیده میشود ، امروز ظهور پرستش به نیروی فیزیکی ، جنگ جهانی ، توجه به لذات مادی ، از هم پاشیدگی خانواده ها ، کثرت طلاقها ، عشقها و روابط جنسی آزاد ، افزایش بیماریهای مسری ، افزایش روز افزون اعتقاد به تعدد خدایان ، بیدینی و مسادی گری ، اعتقاد به شدت عمل ، مناقشات اجتماعی و بسیاری از پدیدههایی نظیر اینها که روز بروز گسترش می یابند ؛ همگی بیش از هر چیز نتایج این بحران دینی هستند .

الوود بعد از بحث درباره تأثیر دین در حیات اجتماعی به بحث درباره تأثیر دین در رفتارهای فرد میپردازد؛ از جمله میگوید: دین نیروئی است که بعضی وقتها رفتارهای انسان را بطور مؤثر کنترل میکند همچنانکه دین به انگیزه های خودخواهی انسان مهار میزند . بالاخره میگوید: پیشرفت یا انحطاط يك قوم به پیشرفت یا انحطاط دینی او پیوستگی دارد ، در نتیجه نبود شدن دین بمنزله نابودی تمام تمدنهای عالی می باشد .

بدین ترتیب مشاهده میشود که الوود ضمن بحث و بررسی از تأثیر و تأثر دین و جامعه ، دین را بعنوان يك متغیر و سایر پدیده های اجتماعی را بعنوان يك تابع به شمار می آورد .

همچنین در ایالات متحده امریکا بین ۲۵-۱۹۲۰ مسائل مربوط به انطباق کلیسای پروتستان در محیطهای پروتستان نشین موضوع بحث

و تحقیق شده بود . داگلاس^۱ و ساندرسن^۲ در این جهت کوششهایی بعمل آوردند اما این تلاشها ناتمام ماند و بعد از جنگ جهانی دوم تحقیقات ادامه یافت .

امروزه درباره اعمال کلیسا بررسی‌های شایان توجهی وجود دارد ، در مقابل مسائلی نیز در قلمرو کشیشهای پروتستان مطرح شده و به خارج نیز نفوذ می‌کند از جمله این مسائل میتوان تأثیر دین در روح ازدواج و خانواده ، دین و تغییرات اجتماعی ، رفورم و غیر دینی شدن را نیز نام برد .

از سال ۱۹۵۰ به بعد آثار جدیدی از نوتینگهام^۳ و ژینگر^۴ و هولت^۵ را میتوان مشاهده کرد که نظریه‌های جدیدی درباره مسائل دینی مطرح می‌کنند .

علاقه و توجهی که در ایالات متحده امریکا نسبت به دین نشان داده میشود روز بروز بیشتر میشود، پارسنز از جمله دانشمندان جامعه‌شناس امریکائی است که این تلاشها را می‌ستاید و خود نیز در این زمینه که تاکنون جامعه‌شناسی توجهی به آن نکرده است تلاشهای زیادی صرف می‌کند .

نتیجه اینکه جامعه‌شناسی دینی ، امروزه با تلاشهای متفکرین و

- 1- H. P. Doglass,
- 2- R. W. Sonderson.
- 3- E. K. Nothingham.
- 4- J. M. Jinger.
- 5- T. B. Hoult.

دانشمندان زیادی که در طول ادوار مختلف کوششهایی در این راه بعمل آورده‌اند بوجود آمده و بعنوان يك علم معرفی میشود^۱.

موضوع و روش جامعه‌شناسی دینی

موضوع جامعه‌شناسی دینی

برای اینکه هر نظامی از شناسائی‌ها بعنوان يك علم مستقل شناخته شود باید دارای موضوع و روش مشخصی خاص خود باشد. جامعه‌شناسی دینی بعنوان شاخه‌ای از جامعه‌شناسی در قرون اخیر بوجود آمده و با داشتن موضوع و روش معینی برای خود در میان علوم جای گرفته است.

موضوع جامعه‌شناسی دینی با سایر علوم دینی فرق دارد. برای شناخت موضوع جامعه‌شناسی دینی و فرق آن با سایر علوم دینی بی‌مناسبت نیست که نخست موضوع علوم دینی دیگر را مشخص کنیم: تاریخ ادیان: موضوع تاریخ ادیان عبارتست از تحقیق در تغییرات و دگرگونیهای ادیان مختلف در زمان.

پدیدارشناسی دینی: بحث در بسارۀ اشکال و حالات مختلف دینی نظیر اشکال اعتقادات دینی از قبیل قربانی و نماز در ادیان مختلف، موضوع پدیدارشناسی دینی را تشکیل می‌دهد.

روانشناسی دینی: موضوع این علم بررسی و بحث در حالات روانی دینی و زندگی روحانی و طرز زندگی روحانی و حالت روانی

۱- در مورد پژوهشها و تحقیقاتی که در زمینه جامعه‌شناسی دینی در ایران بعمل آمده است ضمن مقاله جداگانه‌ای بحث خواهد شد.

فرد در جامعه دینی است^۱.

جامعه‌شناسی دینی مسائلی را بعنوان موضوع خود انتخاب می‌کند که هیچکدام از علوم دینی در آن زمینه به بحث و بررسی نمی‌پردازند و آن تأثیر و تأثر دین و عوامل و عناصر مختلف تشکیل دهنده فرهنگ جامعه است.

مسالماً شرایط و مقتضیات هر جامعه در پیدایش و دگرگونی و تکامل نظام دینی آن جامعه تأثیر می‌گذارد همچنانکه نهاد دین نیز عناصر تشکیل دهنده فرهنگ جامعه را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

انواع مختلف ادیان با توجه به شرایط اجتماعی و اقتصادی جوامع مختلف ظاهر شده‌اند. از جمله در جوامع شبانی که حیوانات منبع درآمد اقتصادی و گذران زندگی انسانهاست اغلب خدایان بصورت حیوانات مختلف تصور میشوند. در دوره تولید کشاورزی که زندگی اقتصادی انسان به عوامل طبیعی نظیر باران، خورشید، زمین و آب و نظایر اینها متکی میشود خدایان طبیعی نظیر خدای باران، خدای آفتاب، خدای خاک، خدای آب و نظایر اینها ظاهر میشوند؛ مانند خدایان اقوام آریائی هندی و ایرانی. همچنین در نتیجه پیدایش اقتصاد کشاورزی، جوامع روستائی از مرحله مادر سالی به مرحله پدرسالاری منتقل شده در نتیجه پرستش ارواح اجداد و پسران رایج شده، سبب پیدایش خدایان مرد میشود و با پیدایش جوامع شهری خدایان قبیله‌ای جای خود را به خدایان منطقه‌ای و شهری می‌دهند.

۱- خدایار محبی، منوچهر، بنیاد دین و جامعه‌شناسی، تهران،

ادیان بزرگ جهانی نیز در مسیر توسعه و پیشرفت خود چون به جوامع مختلف با فرهنگهای متفاوت وارد شده‌اند ضمن ایجاد دگرگونی در فرهنگ آن جوامع، خود نیز تحت تأثیر عناصر فرهنگ همان جوامع قرار گرفته‌اند؛ بهمین جهت يك دین با عقاید و اصول و آداب و رسوم مشخص در جوامع مختلف به اشکال متفاوت درمی‌آید؛ آنچنانکه گاهی اوقات شناختن وجوه مشترك آنها کاری بس دشوار می‌گردد.

همچنین ادیان تحت تأثیر فرهنگهای طبقاتی-بعبارت دیگر خرده فرهنگها- قرار میگیرند؛ این تأثیر گاهی آنچنان شدید است که سبب تغییر نقش دین در جامعه میگردد. حتی گاهی نیز نقشهای متضادی بعهده دین واگذار می‌شود. بعنوان مثال از دین مسیح میتوان یاد کرد که در بدو پیدایش خود دینی بود برای رهائی توده‌های مردم و اکثر پیروانش طبقات فقیر و زحمتکش بودند^۱؛ اما از زمانیکه مسیحیت دین رسمی امپراطوری رم گردید به تدریج به صورت حامی طبقات قدرتمند و فئودالها درآمد^۲. در تمام دوران قرون وسطی دین مسیح وسیله‌ای بود برای تحکیم قدرت فئودالها و کشیشان و کارکرد اصلی دین نیز این بود که مردم را به قبول هر نوع ستم و بهره‌کشی از طرف فئودالها بعنوان يك سرنوشت حتمی که از طرف خدا تعیین شده است آماده سازد.

۱- ادوین پاولو، انسان در تکاپوی تمدن، ترجمه محمد سعیدی، تهران

۱۳۵۵، ص ۱۸.

۲- جوزف رسک، رولندوارن، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی، ترجمه نبوی

بهر روز، کریمی احمد، تهران ۱۳۵۰، ص ۱۷۱.

همچنانکه دین تحت تأثیر عوامل و شرایط مختلف اجتماعی دگرگون شده به اشکال متفاوت درآمده نقشهای متفاوتی را بعهده میگیرد. چنانکه گفته شد خود نیز نهادهای مختلف اجتماعی را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

جوامع ابتدائی يك واحد دینی بشمار میروند و اساس وحدت خانوادگی و خویشی در این جوامع به اصل مرموز اشتراك در توتّم كه يك اصل دینی است استوار بوده، قواعد و قوانین و سنتهای اجتماعی نیز که از تابوهای دینی ناشی میشوند دارای منشاء دینی هستند. حتی بعقیده دورکیم همه مفاهیم ذهنی و مقولات اندیشه افراد کلان از دین و عقاید دینی ناشی میشوند.

در جوامع روستائی نیز دین بر اکثر رفتارهای اجتماعی و فعالیتهای انسان نفوذ و تسلط مستقیم یا غیرمستقیم دارد؛ حتی انجام فعالیتهای اقتصادی نظیر کشت و زرع و نگهداری حیوانات بعنوان فعالیتهای مقدس بشمار میروند؛ سنتها و قواعد و قوانین اجتماعی مقدس هستند. بعنوان مثال تشکیل خانواده امری مقدس است همچنانکه در اوستا آمده است: زردشت از اهورا مزدا میبرد: دومین نقطه کجاست که زمین در آنجا خود را خوشبخت احساس می‌کند؟ اهورا مزدا می‌گوید جائیکه مؤمن در آنجا خانه بسازد و زن و فرزندانش فراهم آورد و کودکان رشد کنند و آتش افروخته باشد^۱.

۱- ویل دورانت، تاریخ تمدن، ج ۱ ترجمه احمد آرام تهران ص

در جوامع شهری سنتی نیز، قوانین اجتماعی، با تأثر از عقاید دینی یا از طرف سازمانهای دینی، وضع میشوند و مقدس بشمار میروند^۱ حتی مجریان قوانین و قضات نیز در این نوع جوامع غالباً از روحانیان هستند.

در جوامع سنتی همچنین تعلیم و تربیت نظری و اخلاقی توسط روحانیان یا زیر نظر آنان انجام میگرفت؛ نظیر مکتب‌هایی که در تمام دوران قرون وسطی در کنار کلیساها دایر میشد و در آن کشیشان به تدریس و تعلیم میپرداختند. در این نوع جوامع ارزشهای اخلاقی نیز منشاء دینی دارد و برای تبلیغ قواعد اخلاقی از نوشته‌های کتابهای مقدس و بیانات پیشوایان دین استفاده میشود. ادبیات و سایر هنرها نیز تحت تأثیر دین قرار می‌گیرد؛ همچنانکه بهترین آثار نقاشی در قرون وسطی در روی دیوارهای کلیسا برای ترسیم صور قدسین و موضوعات دینی خلق شده‌است^۲. شاهکارهای ادبی فارسی و اشعار پرارزش این زبان توسط عرفا و صوفیان بزرگ برای بیان عقاید عرفانی خلق شده است نظیر آثار سنائی و عطار و مولوی ...

دین در پیدایش نهضت‌های اجتماعی نقش و تأثیر مهمی داشته است همچنانکه نهضت مزدکیان در دوره قبل از اسلام و نهضت‌های اجتماعی دوره‌های بعد از اسلام در ایران در ادوار اولیه که از نهضت

۱- جوزف روسک، رولندوارن، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی، ترجمه

نبوی و کریمی، تهران ۱۳۵۵.

۲- ادوین پاولو، انسان در تکاپوی تمدن، ترجمه محمد سعیدی،

تهران ۱۳۳۵، ص ۱۸۲.

مزدکیان سرچشمه می‌گرفته رنگ دینی داشته است. نظیر نهضت خرم‌دینان، ولی از اواسط قرن سوم هجری رهبری عقیدتی نهضت‌های خلق در ایران به دست شیعیان افتاد.

دین در ظهور جنگ‌های بین ملتها و گروه‌های مختلف اجتماعی نیز تأثیر می‌گذارد؛ نظیر جنگ‌های صلیبی که آنچنانکه از اسم و عنوانش پیداست رنگ مذهبی داشته است.^۱

با توجه به آنچه بحث شد میتوان موضوعاتی را که جامعه‌شناسی دینی مورد بررسی قرار می‌دهد بشرح زیر خلاصه کرد:

- ۱- شناخت اشکال مختلف اجتماعی حیات دینی و تحلیل ساخت و فرایندهای مختلف ادیان.
- ۲- شناخت علل و شرایط اجتماعی پیدایش هر کدام از اشکال حیات دینی.
- ۳- علل و عوامل مؤثر در تحول و دگرگونی ادیان و بررسی پیدایش و رواج و افول ادیان و علل آن.
- ۴- تأثیر دین در تحولات و دگرگونی‌های زندگی اجتماعی.
- ۵- تأثیر و تأثر دین و نهادهای مختلف اجتماعی نظیر: اقتصاد، سیاست، تعلیم و تربیت، اخلاق، هنر، آداب و رسوم، علم و سایر نهادها.

۱- بطروشفسکی، اسلام در ایران، ترجمه کریم کشاورز، تهران ۱۳۵۰، ص ۲۶۵.

۲- میرانی صدرالدین، زندگی و تمدن در قرون وسطی، تهران ۱۳۴۷، ص ۲۶۴، ۳۳۳.

- ۶- نقش دین در پیدایش انقلاب‌ها و نهضت‌های اجتماعی .
- ۷- رابطه دین با جنگ‌ها .
- ۸- تأثیر و تأثر دین و طبقات اجتماعی و تحرك اجتماعی^۱ .
- ۹- بررسی جنبه‌های روانشناسی اجتماعی رفتارهای جمعی انسانها در رابطه با کارکردهای دینی^۲ .

روش تحقیق در جامعه‌شناسی دینی

جامعه‌شناسی دینی نیز نظیر جامعه‌شناسی و سایر علوم تجربی باید از روش تجربی که متکی بر مشاهده و تجربه است استفاده نماید؛ اما بنا بر ماهیت و طبیعت پدیده‌های دینی در اجرای روشهای تجربی در قلمرو جامعه‌شناسی دینی باید نکات مشروح زیر مورد توجه قرار گیرد:

۱- تعبیر و تفسیر اصطلاحات :

افکار و عقاید و مراسم و شعائر و تشکیلات دینی هر کدام با توجه به سیستم و نظام هر دینی معنی و مفهوم خاصی دارند که يك جامعه‌شناس دینی باید آنها را مورد توجه قرار دهد . همچنانکه باید مفهوم مسئله غسل تعمید در مسیحیت و معنی اصطلاحاتی نظیر روزه و

۱- بانومور، تی، بی، ترجمه منصور سید حسن وحسینی، تهران

۱۳۵۵ ص ۲۷۴ تا ۲۷۵ .

۲- جوزف روسک و رولندوارن، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی ترجمه نبوی

و کریمی تهران ۱۳۵۰ ص ۳۲۲ .

زکوت در اسلام را آنچنانکه معتقدین این ادیان درك می‌کنند به‌فهمد و دریابد، درك اینها نیز بوسیلهٔ تعبیر و تفسیری که معتقدین و پیشروان این ادیان به آنها می‌دهند می‌تواند صورت گیرد. بعنوان مثال آدمخواری از نظر يك انسان متمدن نشانه‌ای از نبودن اخلاق انسانی بشمار می‌رود در صورتیکه این اعتقاد در میان انسانهای اولیه بمنزلهٔ یاری جستن و فایده بردن از جوهر اشخاصی است که خیلی مورد علاقه و احترام مردم بشمار می‌روند. این مفهوم فقط با وارد شدن به کیفیت عقاید و افکار معتقدین آن میتواند قابل درك باشد، البته برای درك معنی و تعبیر و تفسیر يك اصطلاح یا يك پدیده دینی محقق باید به مجموعه پدیده‌ها و عقاید دینی و جامعه‌ایکه پدیده در آن پدیدار شده است آشنائی کامل داشته باشد و آنرا در میان سایر پدیده‌های محیط بر آن و در ارتباط با آنها بررسی، درك و معنی کند.

تجربید و تعمیم در تحقیق

کسی که عقاید و رفتارهای گروهها و شخصیت‌های دینی را مورد بررسی قرار می‌دهد دو راه ممکن است درپیش داشته باشد یکی روش درونی^۱ روشی که حقیقت را در درون پدیده‌ها و ماهیت آنها می‌داند و از آنجا می‌جوید، جامعه‌شناسی که از این منشاء الهام می‌گیرد نظیر مورخ ادیان، از پدیده مورد بررسی حداقل نصفش را میتواند بررسی و تحلیل کند. روش دیگر روشی است که ضمن آن هر سند یا

پدیده‌ای مورد بررسی قرار گیرد؛ نخست آنرا در میان عوامل اجتماعی، تاریخی و فرهنگی و روانی در نظر گرفته، با یک دید انتقادی روابط مقابل آنها با یکدیگر مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ و ضمن مشخص کردن ماهیت و طبیعت پدیده، با تکیه به هدفی که بخاطر آن هدف بوجود آمده است تعبیر و تفسیر می‌شود.

روش ذهنی یا عینی

جامعه شناس مسائل دینی را باید با کدام روش بررسی کند با روش عینی یا روش ذهنی؟

البته بعضی از دانشمندان معتقدند که بدون توجه به هر نوع افکار و عقاید ذهنی و احکام ارزشی درباره موضوع مورد مطالعه؛ باید به جمع آوری نتایج تحقیقات تجربی اکتفا کرده و اصالت تجربه را ملاک و معیار صحت و دقت بررسی و تحقیق قرار داد. نمونه بارز این اندیشه در مکتب آمارگران مشاهده میشود. علمای قطب مخالف نیز با روش قیاسی و ذهنی شروع به کار کرده و اساس کار خود را بیشتر بر شناخت مبانی ذهنی و عقیده‌ای رفتارهای دینی قرار می‌دهند. استفاده از دو روش فوق بصورت جدا از هم در امور دینی مسلماً بعامل مشروح زیر نتیجه قابل اعتمادی نخواهد داشت:

منشاء پدیده‌های دینی ذهنیات و عقاید افسراد است؛ لذا راه یافتن به ذهنیات افراد و شناختن واقعیت آنچه در اذهان افراد می‌گذرد در عین حال که ضروریست اما کاری است بس دشوار. لذا بسا آمار-گیری‌های صوری و سطحی دشوار میتوان به واقعیات ذهنی افراد دست

یافت علل دشواری امر نیز عبارتند از :

الف - گاهی اوقات افراد از بیان عقاید و افکار و جریانات ذهنی واقعی که رفتارهای عینی مظاهر آنها هستند خودداری می‌کنند .
 ب - گروه زیادی بدون اینکه آگاهی کامل و روشنی از عقاید و ذهنیات خود داشته باشند چه بسا با تقلید از دیگران رفتارهایی انجام می‌دهند ، بدون اینکه از حدود و ماهیت ذهنیات خود آگاهی دقیقی داشته باشند و یا واقعاً ذهنیات و عقایدشان منشاء رفتارهای آنها باشد .
 ج- رفتارهای دینی افراد غالب اوقات ممکن است مبین و مظهر واقعی عقاید و افکارشان نباشد و به خاطر هدفهای خاص اجتماعی و اقتصادی و یا به ملاحظه شرایط زندگی ؛ عبارت دیگر برای جلب اعتماد و اطمینان مردم و سوءاستفاده از اعتمادشان ؛ یا بعلت ترس از تعصبات دینی افراد و برای اجتناب از خشم و کینه و نفرت مردم، ممکن است عده زیادی از افراد جامعه به انجام یکعده اعمال و رفتار و مراسم دینی پردازند؛ بدون اینکه اعتقاد واقعی به اعمال خود داشته باشند. درچنین شرایطی مطالعه رفتارهای عینی ما را به واقعیت ذهنیات و عقاید افراد آشنا نخواهد کرد .

از اینرو برای بدست آوردن نتایج قابل اعتماد، اتکاء به یکی از دو روش ذهنی یا عینی کافی نیست و باید روش ذهنی و عینی در مطالعه مسائل و موضوعات جامعه‌شناسی دینی توأمأ اجرا و عمل گردد تا مکمل یکدیگر باشند .

البته پدیده‌های دینی دارای آنچنان ماهیتی نیستند که همیشه بوسیله تهبیه پرسشنامه‌ها مستقیماً مورد تحقیق قرار گیرند و نتایج تحقیق

در آنها قابل تبدیل به اعداد و عبارات ریاضی باشد. بهمین جهت نمی‌توان برای تحقیق و بررسی آنها پیوسته از اعداد و ارقام و آمار کمک خواست؛ لذا در این زمینه جامعه شناس باید به جای اکتفا به بهره‌جستن از روشهای کمی به روشهای کیفی نیز متوسل شود. تا با یاری جستن از تحلیل منطقی امور و استدلال ذهنی، نتایج عمومی‌تر و کلی‌تری بدست آورد^۱.

برای این منظور باید محقق ضمن زندگی با مردم و افراد جامعه و جلب اعتماد آنها، به مطالعه در افکار و عقاید تک تک آنها به پردازد تا بتواند به اصول کلی دست یابد^۲.

بدینترتیب محقق می‌تواند ارزشهای دینی حاکم بر جامعه و تعبیر و تفسیر معانی و مفاهیم عقاید و رفتارهای دینی افراد را به شناسد و چگونگی ارتباط رفتارها با عقاید، حدود تطابق اعمال و رفتارها با عقاید و ذهنیات افراد، حتی حدود آگاهی و شناخت مردم نسبت به عقاید و ذهنیات خود را درک کند و با تکیه بر این واقعیات آمار و اطلاعات لازم را جمع آوری نموده و به تعبیر و تفسیر آنها پردازد^۳.

۱- مرتضوی جمشید، روشهای تحقیق در جامعه شناسی، تبریز ۱۳۵۲، ص ۲۰۹.

۲- نراقسی، احسان، علوم اجتماعی و سیر تکوینی آن، تهران، ۱۳۴۴، ص ۲۵۰.

۳- برای بررسی مسائل و عقاید دینی میتوان از روشهای پروژکتیو و غیرمستقیم نیز استفاده کرد و برای آشنائی با این روشها، رك به:

سلیتز یهودا، دویچ، و كوك، روشهای تحقیق و علوم اجتماعی، ترجمه مهندسی خسرو، تهران ۱۳۳۶، ج ۱ ص ۳۷۶ الی ۴۲۲.

بیطرفی در بررسی مسائل دینی

از جمله شرایط ضروری برای بررسی پدیده‌های دینی اجتناب از تعصبات و سوابق ذهنی و پیشداوری‌هاست که مسلماً پیش از هر قلمرو دیگر موجب انحراف محقق از مسیر صحیح تحقیق و مطالعه بوده و سبب نرسیدن به نتایج دقیق و مطلوب می‌گردد.

البته تعصب از جهات و جنبه‌های مختلف ممکن است اعمال شود و از جمله ممکن است بعلت اتخاذ يك دیدگاه خاص فلسفی و ایده‌ئولوژیک، محقق بخواهد پدیده‌های دینی را در قالب نظریه یا ایده‌ئولوژی مورد قبول خود تبیین نماید. در اینصورت پیشداوری‌ها مانع از پژوهش بیطرفانه خواهد بود.

برای رهایی از این موانع به یادآوری اصلی که دورکیم رعایت آنرا در بررسی‌های اجتماعی ضروری دانسته است پردازیم: «باید به نحو منظم و مرتب هر گونه مفهوم پیش ساخته را از ذهن دور کرد». با رعایت این اصل است که میتوان پدیده‌های دینی را نیز آنچنانکه خود دورکیم می‌گوید بصورت یکعده پدیده‌های عینی، بیطرفانه و بدون پیشداوری‌ها مورد تحقیق قرار داد.

جنبه دیگر تعصب در بررسی پدیده‌های دینی نیز ممکن است به شکل توجه خاص به يك دین معین و بررسی آن بعنوان يك دین

۱- دورکیم، امیل، قواعد روشهای جامعه‌شناسی، ترجمه علیمحمد

کامل و محدود کردن مطالعات به همان دین و تعمیم نتیجه حاصل بعنوان احکام کلی به همه ادیان می‌باشد. نظیر مطالعات ماکس وبر که بیشتر متوجه دین مسیح بوده و بسیاری از ادیان دیگر از جمله اسلام را مورد توجه قرار نمی‌دهد.

در صورتیکه نخستین شرط سنجش و بررسی در مسائل دینی وسعت و تنوع پدیده‌های مورد بررسی بصورت تام و کامل است. این امر نیز با منکی کردن جامعه شناسی به بررسی تیپ‌های مختلف، براساس تنوع تاریخی و اجتماعی تجربه دینی عملی می‌گردد. چون هر اندازه اطلاعات و معلومات محقق در زمینه مفاهیم متنوع تجربه دینی گسترده‌تر باشد بهمان اندازه درک عمیق موضوع برایش آسانتر خواهد بود. استفاده از روش‌های تیپولوژیک و روش تاریخی که بدون توجه به اختلاف پدیده‌ها و انتخاب بعضی از آنها، همه آنها را بایک دید نگاه میکند؛ برای بدست آوردن اطلاعات وسیعتر و عمیق‌تر لازم و ضروری بنظر میرسد.

شیوه بررسی عقاید و آراء^۱

استفاده از شیوه بررسی عقاید و آراء که اهمیت آن در بررسی مسائل دینی و اخلاقی به ثبوت رسیده است در جامعه شناسی دینی از ضروریات بشمار میرود.^۲

1. Sondage d' opinion.

۲- مرتضوی جمشید، روشهای تحقیق در جامعه شناسی، تبریز، ۱۳۵۲،

البته این شیوه تحقیق نیز قلمروش بسیار محدود است و جز در مورد موضوعات و مسائل کاملاً صریح، قابل اجرا نمی‌باشد. بدیهی است این محدوده بسیار کوچک اجازه هیچگونه تحقیق پیچیده و مبهم و یا قابل انعطاف را نخواهد داد^۱ مسلماً پدیده‌های دینی از جمله پیچیده‌ترین امور اجتماعی بشمار می‌روند و اکتفا به همین شیوه در تحقیق پدیده‌های دینی نتایج کافی و صحیح بدست نخواهد داد.

برای بدست آوردن نتایج مطلوب ضروری است که محقق تمام شرایط لازم برای تحقیق را مراعات کند، مسلماً باید محقق به تبیین روابط موجود بین دین و سایر نهادهای اجتماعی و نقش و کارکرد آن در جامعه پردازد.

موضوع مهمی که در مرحله بعدی مطرح میشود استفاده از نتایج حاصل از تحقیق است که مورد اختلاف دانشمندان و متفکرین است؛ در این مورد گروهی از دانشمندان را عقیده بر این است که محقق باید به توصیف آنچه هست پردازد و از صدور احکام ارزشی خودداری کند. عبارت دیگر بجای قضاوت درباره ارزشها، جامعه‌شناسی دینی باید تنها به قضاوت درباره واقعیت‌ها اکتفا کرده و بجای ارزش‌یابی و هدایت؛ به واقع‌یابی و تجزیه و تحلیل پردازد.

گروه دیگر از دانشمندان که به متعهد بودن علم اعتقاد دارند، هدف تمام تلاشها و کوششهای علما و دانشمندان را تعیین خط مشی و راه صحیحی می‌دانند که جامعه را بسوی تکامل هدایت بکند و میگویند دانشمند باید بدون تعصب و پیشداوری با بیطرفی کامل به تحقیق آغاز

کند و از نتایج بدست آمده آنچه را که صحیح و مطابق با واقع بدانند؛ باید در راه تحقق آنها برای تبدیل وضع موجود به وضع مطلوب به تلاش و کوشش حتی به مبارزه و جهاد بپردازد تا رسالت خود را بعنوان يك دانشمند متعهد نسبت به جامعه‌اش به انجام برساند .

با توجه به نقش عظیمی که در طول تاریخ دین در جوامع بشری بعهدده داشته و دارد و بعنوان یکی از مهمترین عوامل مؤثر ، بسیاری از عناصر دیگر فرهنگ جامعه بشری را تحت تأثیر خود قرار داده و در نتیجه اهمیتی که جامعه شناسی دینی در میان شاخه‌های عمده جامعه شناسی بدست آورده است ؛ بحث و بررسی درباره موضوعاتی که در قلمرو جامعه شناسی دینی قرار دارند ضروری بنظر میرسد ، امید است در فرصت‌های مناسب این مباحث مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد .

کتاب نامه

- افلاطون، قوانین، ترجمه محمد حسن اطفی، تهران ۱۳۵۴ .
- ایزایا برلین، عصر روشنگری، ترجمه پرویز داریوش، تهران ۱۳۴۵ .
- امیل دورکیم، قواعد روشهای جامعه‌شناسی، ترجمه علیمحمد کاردان، تهران ۱۳۴۳ .
- باتومور، تی‌بای، جامعه‌شناسی، ترجمه منصور، حسن، حسینی سیدحسن، تهران ۱۳۵۵ .
- پطروشفسکی، اسلام در ایران، ترجمه کشاورز کریم، تهران ۱۳۵۰ .
- پی‌تر، آندره، مارکس و مارکسیسم، ترجمه ضیائیان، شجاع الدین، تهران ۱۳۵۲ .
- پاولو، ادوین، انسان در تکاپوی تمدن، ترجمه سعیدی محمد، تهران ۱۳۳۵ .
- خدایار محبی، منوچهر، بنیاد دین و جامعه‌شناسی، تهران ۱۳۴۲ .
- حجازی، سید عبدالرضا، سیستم اقتصادی اسلام، قم ۱۳۳۸ .
- روسک جوزف، دوران رولند، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی، ترجمه نبوی بهروز و کریمی احمد، تهران ۱۳۵۰ .
- ساموئل کینگ، جامعه‌شناسی، ترجمه مشفق همدانی، تهران ۱۳۴۹ .
- سلتیز یهودا، دویچ و کوک، روشهای تحقیق در علوم اجتماعی، ترجمه مهندسی خسرو، تهران ۱۳۴۶ .
- صدیق عیسی، سیر فرهنگ در ایران و مغرب زمین، تهران ۱۳۳۲ .
- فروغی محمد علی، سیر حکمت در اروپا، تهران ۱۳۴۵ .
- مرتضوی جمشید، تاریخ جامعه‌شناسی، تبریز ۱۳۵۱ .
- میرانی صدرالدین، زندگی و تمدن در قرون وسطی تهران ۱۳۴۷ .
- مرتضوی جمشید، روشهای تحقیق در جامعه‌شناسی، تبریز ۱۳۵۲ .

- نراقی احسان، علوم اجتماعی و سیر تکوینی آن، تهران ۱۳۴۲ .
 ویل دورانت ، تباریخ تمدن ، کتاب اول ، هند و همسایگانش ، ترجمه
 مهرداد مهرین ، تهران ۱۳۳۷ .

Bibliographie

- A. Comte, Cathéchisme Positive, 1849.
 A. Comte, Politique Positive, 1854.
 Cuviller. A. Manuel de Sociologie , Tom III , paris
 1973.
 De Robierty, Sociologie 1881.
 E Durkheim, De La Division de travail Social 1893.
 E Durkheim, Les Formes Elementaires de la vie Reli-
 gieuse 1900.
 E Durkheim, La suicide 1897.
 Gustav Mensching , Volksreligion und Weltreligion
 1938.
 Gustav Mensching , Soziologie der Religion , Bonn ,
 1947.
 J. Gurvitch, traité de Sociologie, paris 1968.
 J. Fraser, Totemisme and Exagamy.
 Taylor Primitive Culture.
 Joachim Wach , Einfurungin die Roligion Soziolo-
 gie 1931.
 Lecien Levy Bruhl, Ame Primitive.
 » » » Les Fomctions Mentales des Soc-
 iétés Primitives.

Lévi-Strauss, *La pensée sauvage*.

Louis Gerant et Andrée Boulanger, *Genie Grec de la Religion*, vol 1.

Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* 1925.

» » *Gesamelte Aufsätze Zur Religion so
Ziologie* 1927.

P. A. Sorokin *les Théories Sociologiques Contemporaines*, Traduction Française par René Verrier, Paris 1938.